

Gud låte henne warda för mig och minom efterträdare en rolig och lyckelig boning! – Domprostens och biskopens nya hus i Linköping på 1720- och 30-talen¹

Göran Tagesson

Den 8 november 1723 kunde den nye domprosten i Linköping, Andreas Olavi Rhyzelius, äntligen flytta in i den nybyggda domprostgården med sin unga hustru Catharina Ihre. Han hade tillträtt tjänsten några år tidigare och sedan dess ihärdigt arbetat för att den gamla förfallna gården skulle rustas upp. *Gud låte henne warda för mig och minom efterträdare en rolig och lyckelig boning!* avslutar han tjugo år senare sin beskrivning över arbetet. Han hade då nyligen blivit vald till biskop i samma stad och förberedde flytten till biskopsgården i grannkvarteret.² *Berettelse om domprostegården, des nödvändighet och reparation ifrå år 1721* bildar en noggrann redogörelse för kostnadsansvaret mellan lands- och stadsförsamlingarna, men är också ett äretal över hans egna insatser och utgifter.³

Gårdens huvudbyggnad med sin sexdelade planlösning från 1723 står fortfarande kvar i centrala Linköping, med bevarade takmålningar som domprosten själv lät bekosta. Strax intill finns ytterligare ett hus från 1725, en kombinerad bostad för adjunkten och mjölkestuga, visthus, kök och förvaringsvind. Det gamla medeltida stenhuset på gården renoverades samtidigt och fick ny användning som

¹ Tack till dr Gunhild Eriksdotter, TM Annika Johansson och en anonym granskare för läsning och värdefulla kommentarer. Artikeln har skrivits med generöst bidrag från Claes och Greta Lagerfelts stiftelse.

² Andreas Olavi Rhyzelius, född 1677 i Öd i Västergötland, domprost i Linköping 1720, gift med Catharina Ihre 1721, biskop i Linköping 1743, avled 1761; Oloph Bexell, "Andreas Olavi Rhyzelius", *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=6655>.

³ Andreas Rhyzelius, *Vidare berettelse om domprostegården, des nödvändighet och reparation ifrå år 1721*. I Östergötlands museums arkiv finns en transkriberad version, citat i artikeln är hämtade ur denna källa, när inte annat anges.

spannmålsbod. Under samma tid byggdes också en bryggstuga, en badstuga i södra delen och en dräng- och gäststuga med vagnhus och vedhus i norra delen.

Ett decennium senare uppfördes ett nytt bostadshus på den närbelägna biskopsgården på initiativ av biskop Eric Benzeliuss d.y.⁴ Det ännu bevarade stenhuset i två våningar byggdes 1733–1735 efter ritning av arkitekten Carl Hårleman. Efter att Andreas Rhyzelius blivit biskop 1743 fortsatte han med upprustning av gårdens byggnader. Genom Rhyzelius egenhändiga beskrivningar får vi även här en unik inblick i byggnadsverksamhet, traditioner och arbetsorganisation under perioden.

De båda byggnadsprojekten är exempel på två olika byggnadspraktiker. Domprostgården byggdes på mer traditionellt vis, där byggherren tog stort ansvar och arbetet genomfördes med hjälp av lokala hantverkare. Biskopsgården däremot uppvisar ett nytt sätt att bygga, med arkitekttritning och en arbetsprocess som leddes av byggmästare och mer erfarna byggnadshantverkare. Båda husen var moderna för sin tid, trots att den allmänna bilden av Linköpings bebyggelse brukar beskrivas som stillastående och ålderdomlig. I den här artikeln ska vi närmare undersöka vilka hus som byggdes på biskopens och domprostens gårdar och i vilket sammanhang de kom till. Hur såg husen ut, vilka planlösningar och byggnadstekniker tillämpades? Vilka var förutsättningarna för att bygga nytt? Och hur kan vi förstå dessa byggnadsprojekt i sin samtid, en brytningstid med nya bostadsvanor, arkitekturideal och byggnadsorganisation?

Bakgrund

Staden Linköping och dess urbana bebyggelse går tillbaka till det sena 1200-talet. Stadsbebyggelsen var under lång tid belägen mellan domkyrkan från tidigt 1100-tal och S:t Larskyrkan, med anor från 1000-talet, senare fungerande som domprostens kyrka. Vi har få arkeologiska belägg för den medeltida stadsbebyggelsens utseende, men nyare forskning har visat att staden förändrades under det sena 1300-talet och 1400-talet i samband med inrättandet av ett antal residensgårdar i en krans kring domkyrkan. Dessa gårdar tillhörde domkapitlets kaniker och var ytmässigt stora, med en huvudbyggnad i sten, med flera rum och våningar. Dessa stenhus hade ofta ett indraget läge på gården, vilket fortfarande framgår av domprostgårdens ännu bevarade stenhus. Gårdarna fungerade som kanikernas residensgårdar i stiftsstaden. Varje residensgård hade en ekonomisk grund, ett prebende, omfattande inkomster från jordegendomar och andra inkomster. Två av dessa residensgårdar kom senare under tidigmodern tid att omformas till domprostgård och biskopsgård.⁵

⁴ Eric Benzeliuss d.y. född 1675, biskop i Linköping 1731–1742, avled 1743; C. Annerstedt, ”Eric Benzeliuss d.y.”, *Svenskt biografiskt lexikon*.

⁵ Göran Tagesson, *Biskop och stad: Aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping* (Linköping 2002).

Reformationen innebar en kraftig nedskärning av domkapitlet. Flertalet residensgårdar drogs in till kronan och fördelades senare på olika världsliga stormän. I några fall har dessa anslagits till de få kvarvarande kyrkliga tjänsterna, främst domprosten och biskopen. Under 1600-talet har Linköping fått en ny roll som säte för landshövdingen och som skol- och stiftsstad. Vid mitten av 1600-talet tillkom den nya Storgatan och en ny bro över Stångån, som ett led i en modernisering av den medeltida stadsplanen. I samband med detta har nya bostadskvarter planerats öster om S:t Larsgatan och i andra ytterområden.⁶

Linköpings äldre bebyggelse försvann till stor del i den stora stadsbranden år 1700. Samtidigt var tiderna inte de mest gynnsamma för omfattande byggnadsprojekt efter det stora Nordiska kriget 1700–1721 och pestens härjningar 1710–1711. Trots detta har vi en mängd uppgifter om nya byggnadsprojekt i staden från 1710-talet och framåt. Det gällde förstås att ersätta de nedbrunna bostadshusen. Husens planlösning, morfologi och karaktär var samtidigt stadd i förändring. Perioden kännetecknades av stora sociala förändringar som medförde nya sätt att bo och organisera det dagliga livet.

Husen blev större, med mer komplex och modern planlösning. De större husen dominerades av sexdelade planer, i många fall med så kallad salsplan, omfattande en bredare mittensektion och en stor sal i mitten. Husen har placerats utmed gatulinjen. Senare under 1700-talet har det även börjat byggas hus med fyrdelad planlösning. De nya husen utmärks av större rumslig komplexitet, något som även avspeglas i de mindre husen.⁷

Parallellt med den nya byggnadskulturen skedde även en förändring av hushållens struktur och sättet att bo tillsammans, som präglades av en större variation i hushållens storlek och antal på tomterna och med allt mindre hushåll. Bostadshusen kom att byggas om för att anpassas till nya, alternativa boendeformer och flera av de nya husen har byggts med flera olika separata lägenheter. Trångboddheten ökade samtidigt som den rumsliga komplexiteten och variationen blev större. Den nya bilden av förändringar i bostadsbyggandet och boendestrukturer har studerats i Linköping genom forskningsprojektet *HASP – Hus och social praktik 1600–1850*. Projektet syftar även till att undersöka olika byggnadsprocesser och byggnadstraditioner i ett antal städer och hur förändrad byggnadsteknik och byggnadspraktik har förändrats.⁸

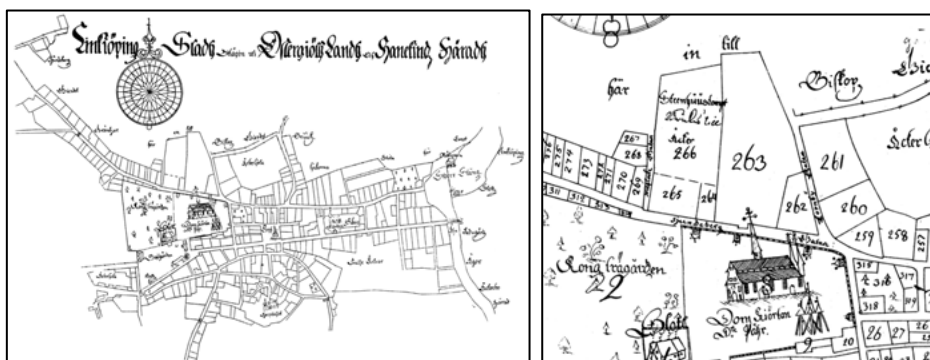
Domprostgården och biskopsgården blir i detta sammanhang goda exempel på två såväl olika byggnadstyper som olika byggnadspraktiker. Sammantaget fångar dessa två fallstudier den dynamiska förändringen av bebyggelsen genom två elitbyggnader. Deras inbördes skillnader i plan och byggnadspraktik understryker dynamiken och variationen i utvecklingen. Den allmänna bilden av byggnadspraktikens förändring har i forskningsprojektet kunnat analyseras genom en

⁶ Tagesson (2002) s. 260–262.

⁷ Dag Lindström & Göran Tagesson, *Houses, Families, and Cohabitation in Eighteenth-Century Swedish Towns* (Routledge 2025).

⁸ Dag Lindström & Göran Tagesson, ”Hus och hushåll i den tidigmoderna staden: Ett metodpaket”, *Bygghistorisk tidskrift* Nr 85/2023; Lindström & Tagesson (2025).

källpluralistisk metod. Samtidigt är det bevarade källmaterialet för litet för att på ett mer detaljerat plan analysera dessa händelser i detalj i det tidiga 1700-talet. Trots att vår kunskap kring byggnadspraktiken kring dessa båda stadsgårdar delvis bygger på Rhyzelius egna utsagor, vilka naturligtvis till viss del är att betrakta som en partsinlaga och tendentiösa, utgör de en för sin tid viktig källa för denna mikrohistoriska studie.

Figur 1a-b. Linköpings äldsta tomtkarta 1696, domprostgården nr 261 och biskopsgården nr 263, slottet SV om domkyrkan.

Domprostgården – Rhyzeliusgården

Den gamla domprostgården, mer känd som Rhyzeliusgården, ligger direkt nord-ost om domkyrkan och tillhörde det 7:e kanonikatet *Omnium Sanctorum*, som in-stiftades redan 1251. Denna residensgård är känd sedan slutet av 1300-talet. Det ännu bevarade stenhuset har sannolikt byggts redan vid 1300-talets slut och byggdes ut till sitt nuvarande utseende vid medeltidens slut. Efter reformationen kom gården att tillfälligt fungera som biskopsgård, men låg en period öde. År 1592 ombildades den till domprostgård genom beslut av kung Johan III.⁹ Först mot slutet av Israel Olavis tid som domprost 1601–1614 kom gården att rustas upp med nya byggnader.¹⁰

Gården ligger utmed den gamla Gråbrödragatan, tidigare känd som Tornbygatan.¹¹ Genom Linköpings äldsta tomtkarta från 1696 framgår det att gården tidigare varit betydligt större och sträckte sig ytterligare norr om den nuvarande Kungsgatan som lades ut först 1859. År 1695 genomfördes en husesyn i samband med att Olof Langelius tillträdde som ny domprost. Här framgår det att gården

⁹ Arvid Kugelberg, *Gamla Linköpingsgårdar 1–4. Skriftserie utgiven av föreningen Gamla Linköping* (1972–1975); Tagesson (2002) s. 290 och där anförda källor och litteratur.

¹⁰ Lindberg 1976b: 80ff Riksarkivet i Vadstena, Linköpings domkapitels arkiv (SE/VALA/00223/A I a/1 bild 87, 29 maj 1614).

¹¹ Arkeologiska undersökningar genomfördes på de båda gårdarna, kv Absalon och kv Aposteln, 1960–63; Göran Tagesson, *Arkeologisk undersökning 1960–63. Kv Aposteln 2 och Absalon 1, Linköping* (Otryckt rapport Östergötlands Länsmuseum, dnr 26/89, 1989).

var uppdelad i en mangård och en ladugård. Stenhuset omtalas som ett gammalt stenhus i två våningar, västan på gården. I öster fanns en äldre byggnad som omfattade en stor sal och liten förstugukammare. Det rörde sig om en ovanligt stor 14,4 x 6 m byggnad.¹² Senare skulle Rhyzelius skriva att den var ”för sin ofantlighet till nästan ingenting gägnelig utan att göra stora bröllop uti”, och det var där han firade bröllop med Catharina Ihre 1721.

I söder låg sätesbyggnaden med ”en stor stuga med tvenne framkammare och ett kök, samt förstuga”. Bredvid denna fanns också ett gammalt brygghus och där bredvid mälthus, bodar, ved- och vagnsskjul. I norr nämns en byggnad med en liten stuga och kammare och två nattstugor ovanpå. Norr om detta fanns ladugården med få- och fårhus, två stall, ett svinhus och två lador. Det är tydligt att domprostgården var en fungerande stadsgård men med tydligt agrara drag.

När Andreas Rhyzelius (född 1697, domprost 1720–1743 och biskop 1743–1761) kom till Linköping 1720 som nyvald domprost beskrev han gården som gammal och förfallen. Redan vid husesynen 1717 hade husen konstaterats ”fastmer av ålder vare så bristfälliga och så skröpliga att de med reparation eller om-lagning icke stodo at hindras, så att man uti dem kunde med någon beqwämlighet boende blifwa”. I hans egenhändigt författade berättelse om arbetet med domprostgården kan vi i detalj följa byggnadsprocessen. Efter en tids planering kom arbetet igång med en ny huvudbyggnad på gårdens östra sida i maj 1723, då landsförsamlingen körde fram timmer. Den 13 maj 1723 satte man igång med att riva den gamla byggnaden, något som pågick hela den första veckan.¹³

Figur 2. Rhyzeliusgården i Linköping, den tidigare domprostgården, med huvudbyggnaden från 1723 i förgrunden och det medeltida stenhuset till höger. Foto Eva Nyström Tagesson.

¹² Riksarkivet i Vadstena, sockenstämmoprotokoll i S:t Lars kyrkoarkiv, Födelse- och dopbok. SE/VALA/00223/C I:2, p 49-55; Kugelberg (1972–75) s. 58.

¹³ Andreas Rhyzelius, *Vidare berättelse om domprostegården*. Fortsättningsvis refereras till detta om inte annat anges.

Det finns detaljer i beskrivningarna från den här tiden som antyder att man gick varsamt fram och tog tillvara material som kunde återanvändas. I samband med bygget av det södra huset 1725 nämner Rhyzelius att han lät sitt ”folk och legda dagakarlar med sådan warsamhet huset nedertagas, at bräder, tegel, näfwer och något timmer blef brukeligt för mig at blandas ibland nya af mig köpta materialier”.¹⁴ Även senare, år 1731, har han vid en auktion på biskopsgården inropat den gamla boksalen för 41 dlr kmt och återanvände bräder och annat för att bygga sin badstuga. Rhyzelius anger vidare att det vid dessa ”Auctioner af hwar-jehanda wircke efter the gamla bortbrutna husen, item efter fullbordad bygnad, af biälkar, stockar, bräder, tegel, järn, Spiror och mycket annat” inflöt hela 418 riksdaler kopparmynt till biskopsgårdens byggnadskassa.¹⁵

I många av våra undersökningar av timringsarbeten i husen under perioden hör det dock till undantagen att återanvända byggnadsdelar ingår i de större bostadshusen.¹⁶ I exemplet ovan framgår det specifikt att det återanvända materialet användes till domprostgårdens badstuga, det vill säga en mindre byggnad. Detta stämmer väl med våra iakttagelser. I ekonomibyggnader från 1780- och 1790-talen på Hunnebergsgatan 5 och 30 har vi iakttagit mycket återanvänt byggnadsmaterial.¹⁷

Den 20 maj 1723 började själva bygget av det nya huset genom att grunden lades ut. Detta moment var avgörande vid ett nybygge, det var då som husets planform bestämdes. Det nya huset kom att bli 19 x 6 m stor, ”bestående af en Sal, 4 små kamrar och kök med farstugu nedan under, och upöfwer sammanledes, undantagandes köket”. Detta stämmer väl med det ännu bevarade huset, som har en så kallad salsplan, med bred men grund förstuga centralt placerad i husets mitt och en stor, bred sal innanför. På båda sidor finns kammare och ett kök. Den andra våningen har samma planlösning men saknar kök, vilket är en indikation på att huset var avsett för ett hushåll. Planlösningen var på sin tid på 1720-talet en nymodighet och måste ha betraktats som nyskapande i Linköping, även om vi har daterat ytterligare ett antal stora trähus med samma planlösning (äldst är den så kallade Skolmästaregården, dendrokronologiskt daterad till 1696).¹⁸

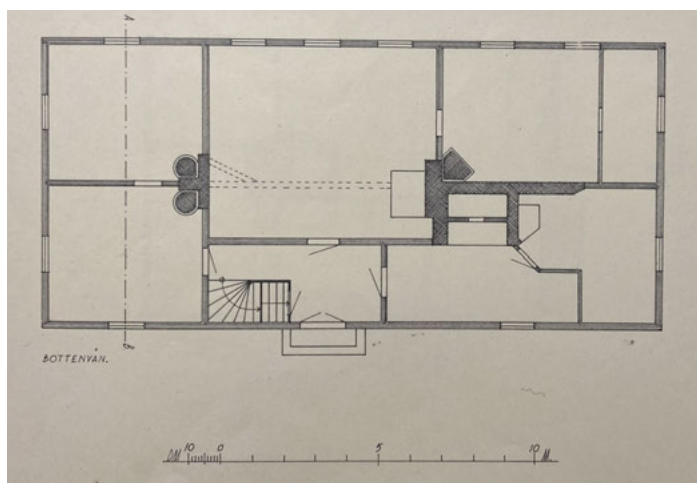
¹⁴ Rhyzelius, *Vidare berettelse om domprostegården*.

¹⁵ Manuskript i Linköpings stiftsbibliotek E48, (1756), transkriberad och tryckt i Andreas Olavi Rhyzelius, *Berettelse om biskops-gården vti Linköping, upsatt A.O.R. 1756*. (Uppsala 1945). Alla citat är hämtade ur denna skrift, när inte annat anges.

¹⁶ Göran Tagesson & Linda Qviström, I manus, *Byggnadspraktik, byggnadsmaterial och byggare 1600–1850. HÅSP – Hus och social praktik 1600–1850*. Historiska institutionen, Uppsala universitet.

¹⁷ Göran Tagesson, Dag Lindström, Mattias Hallgren, & Hans Linderson, *Hunnebergsgatan 5–9, Linköping. En byggnadshistorisk studie. Projekt Hus och hushåll i svenska städer 1600–1850. Rapport 1*, (2024); Göran Tagesson, Dag Lindström, Mattias Hallgren & Hans Linderson. *Onkel Adamsgården. Hunnebergsgatan 30, Linköping. En byggnadshistorisk studie. Projekt Hus och hushåll i svenska städer 1600–1850. Rapport 2*, (2024).

¹⁸ Göran Tagesson, Dag Lindström, Mattias Hallgren, & Hans Linderson. *Äldre trähus i Friluftsmuseet Gamla Linköping – En byggnadshistorisk undersökning. Projekt Hus och hushåll i svenska städer 1600–1850. Rapport 5*, (2024).

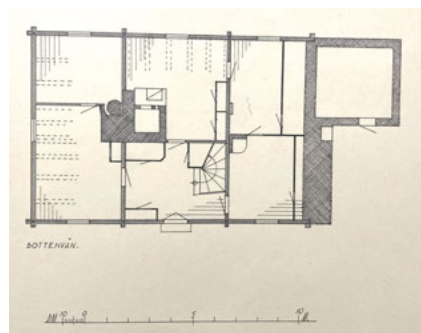
Figur 3. Rhyzeliusgården, Linköping, uppmätning av bottenvåningen, 1920-talet. En ursprunglig planlösning med en bredare mittensektion, en grund förstuga och stor, bred sal, samt kammare och kök på ömse sidor, framgår av uppmätningen, trots senare förändringar. Östergötlands museums arkiv.

Huset byggdes i traditionell knuttimringsteknik. Domprosten berättar att inte mindre än 14 timmerkarlar ”högg upp 21 stockvarv” inklusive taklag och brädslagning, sannolikt avses en utvändig panel, ett arbete som var klart den 6 juli efter 7 veckors arbete. Därefter vidtog murningsarbeten för de båda murstockarna och kökets spis och bakugn som avslutades den 25 juli. Under hösten pågick arbete med inredningen. Rhyzelius beskriver kostnader för glasmästare, rödfärgare och en snickare som byggde två väggfasta klädesskåp, det ena i sängkammaren, det andra uppöver i ”bokekammaren”, med annat smått ”inrede af bokhyllor och annat”. I köket inrättades även en mindre källare och på gården förnyades brunnen med ny pumpstock, brunnskar och järnkedja. Domprosten lät även installera två kakelugnar, den ena i sängkammaren, den andra i barnkammaren. Det bör här vara fråga om kakelugnar av äldre typ, utan det senare 1700-talets komplexa rökkanaler.

Den 8 november 1723 var det så dags att flytta in efter ett halvårs arbete. Uppgiften att man flyttade in redan ett halvår efter timringsarbetena är intressant. I samband med andra undersökta byggnader har vi noterat att det ibland kan ha förflutit en tid mellan upptimring och inflyttning, beroende på att man önskade att timran skulle sätta sig och torka, för att uppnå en högre boendekomfort. Detta har uppenbarligen inte tillämpats här.

Två år senare 1725 fortsatte arbetet genom att domprosten lät bekosta uppförandet av den ännu bevarade södra byggnaden. Den 8 juni lades tomtstenarna ut och åtta timmerkarlar timrade huset under en månads tid, som sedan stod klar för inflyttning vid Mickelsmäss. Byggnaden är 20,7 m lång och har en sexdelad plan. I bottenvåningen fanns till höger om förstugan ett visthus och skafferier, till vänster kammare och mjölkestuga och mitt fram ett kök med ännu idag bevarad spis och ugn samt en ”bakarestuga” bredvid. I övervåningen fanns till vänster två

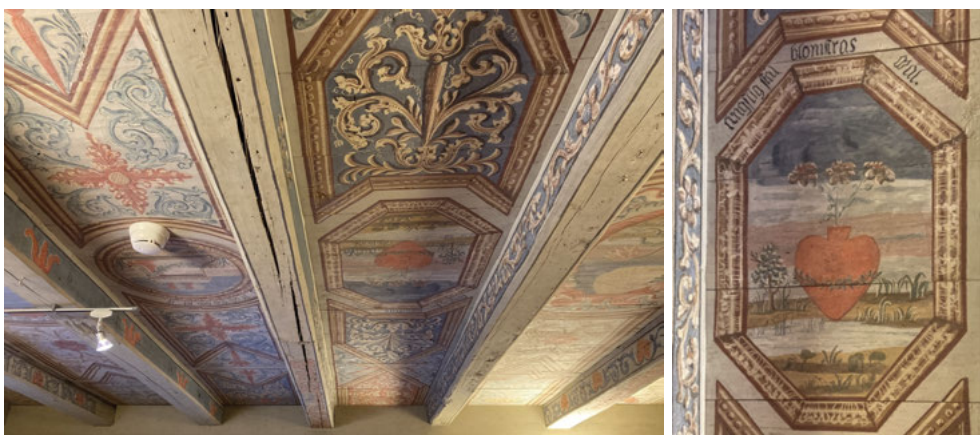
kammare, den inre försedd med kakelugn och den yttre med spisel, bägge med brädgolv, den ena för ”Adjuncten eller husprästen”, den andra ”kan behövas till annat”. Till höger fanns en vind för förvaring av 100 tunnor säd. Uppgifterna är intressanta, eftersom vi här har tydliga indikationer på att ett enda rum var normalt som boendestandard för en inneboende person, som samtidigt sannolikt ingick i domprostens hushåll och måltidsgemenskap. Närvaron av ett bostadsrum i ett hus som i övrigt användes för praktiska ändamål visar på bruket av mindre uthyrningsrum även i ekonomibyggnader.

Figur 4–5. Rhyzeliusgårdens södra hus från 1725, samt uppmätning av bottenvåningen från 1920-talet. Av planlösningen framgår den sexdelade planen, med förstuga i mitten och därbakom ett kök. Huset byggdes intill ett äldre stenhus, som användes som mälthus, som i senare tid har rivits. Foto författaren, resp. Östergötlands museums arkiv.

Måleriarbeten nämns för båda byggnaderna. I huvudbyggnaden pågick detta under 26 veckor under hösten 1723 och våren 1724, det vill säga efter att familjen flyttat in. Målaren bestods med ”mat, säng och varma”. Det var fråga om figur- och dekormåleri i taken i huvudbyggnaden, en avsevärd utgift som domprosten själv bekostade. I Linköping finns fortfarande ett antal takmålningar bevarade i hus från 1700-talet, till exempel i den så kallade Skönfärgaregården och den Barkmanska gården, båda flyttade till Friluftsmuseet Gamla Linköping. I domprostgårdens huvudbyggnad finns bevarade takmålningar i två rum i botten- och övervåningen, som upptäcktes och konserverades i samband med renoveringen 1971. Dekoren består av akantusslingor och ramlistor målade med rött, gult och blått i barockstil. I takets mittaxel finns rundlar med emblematiske figurer och deviser.¹⁹

¹⁹ Anders Lindahl & Sven E. Noreen, *Rhyzeliusgården i Linköping: En vägledning* (Linköping 1974) s. 17f.

Figur 6–7. Domprostgården i Linköping, bevarade takmålningar i bottenvåningen från 1723–24. Symbolisk framställning av det blomstrande hjärtat och devisen ”Ängslig själ blomstras väl”. Foto författaren.

Redan samma år 1725 har domprosten låtit uppföra ett bryggghus med stor, välmurad bryggugn, med hål för brygg- och brännepanna och i rummet innanför en välvd ugn med kölna (torkrum för kött, fisk, malt eller spannmål). Sannolikt är det fråga om en renovering av ett gammalt bryggghus, vars östra vägg ännu finns bevarad och där grunderna undersöktes vid 1960-talets arkeologiska undersökningar.

Intill denna byggnad lät domprosten också bygga en badstuga år 1731 med ”ugn, lawa och ifrå-blandad badstugu-kammar” av byggnadsmaterial som inropats från biskopsgården. Tillgången på badstugor i de medeltida svenska städerna är väl belagd, men för tidigmodern tid påtalas ofta att badstugor var sällsynta. Den sista offentliga badstugan stängdes 1725. I många fall påtalas att badstugor i själva verket endast användes för torkning och mältning.²⁰ I domprostgården har vi således belägg för bryggghus, kölna och badstuga, vilket tyder på att badstugan verkligen var avsedd för bastubad.

Flera år senare, 1736, var det dags att renovera den östra byggnaden, då domprosten lät ”skrufwa upp hela denna byggningen å östra sidan, då stockar, väggar, dörrar och golf befunnos wara förderfade. Jag lät inhugga nya stockar, giöra nya dörrfoder, fotpaneling och annat, samt setja en ny stenfot åt hela den sidan”. Även de båda kakelugnarna sattes om samma år. Det är anmärkningsvärt att huset behövde en så omfattande renovering efter bara 13 år. Den östra väggen verkar ha behövt rätas upp, kanske har byggarna slarvat med grunden. Men uppgiften tyder också på att stockar blivit fördärvade, vilket också medfört att delar av inredningen behövde göras om.

År 1737 fortsatte utbyggnaden av domprostgården, genom att den gamla norra längan byggdes om med dräng- och gästkammare, vagnhus och vedhus. Dessa hus är rivna sedan länge. Det gamla medeltida stenhuset renoverades

²⁰ Karolina Wiell, *Bad mot Lort och Sjukdom: Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880–1949* (Uppsala 2018) s. 69ff och där anförd litteratur.

samtidigt, genom att den södra fasaden helt murades om, interiören förnyades med nya golvbjälkar och trappor för att inrymma lårar i en mjölbod i bottenvåningen, ”köttbod eller wisterhus” i övervåningen, samt på vinden tätt med bräder för att lägga spannmål omfattande 200 tunnor. Vid samma tillfälle har domprosten också låtit inrätta ett hemlighus, höns- och kalkonhus mellan stenhuset och stallet (som sannolikt legat utmed gatan).

Figur 8. Domprostgården i Linköping, det ännu bevarade stenhuset har uppförts som huvudbyggnad i den medeltida residensgården. Foto Eva Nyström Tagesson.

Hur såg rollfördelningen ut vid arbetet med den nya domprostgården? Redan 1723 har man utsett handelsmannen Petter Schonberg till inspektör för båda församlingarna, ett arbete som han visade sig vara ”i allo motto oförtruten, försiktig och redelig”. Han verkar alltså vara en i staden betrodd man, men utan några tydliga yrkesmässiga kvalifikationer. Stadsklockaren Anders Ohlsson nämns som byggmästare i samband med det första årets byggnadsarbeten. När det sedan är dags för renovering av bostadshuset 1736 omtalas byggmästare Gabriel Månsson. I övrigt nämns timmerkarlar som sannolikt anställdts under ledning av byggmästarna och fått lön som ersättning. Övriga byggnadshantverkare som omtalas är glasmästare, murare, snickare, smeder, rödfärgare, kakelugnsmakare och målare. Deras lön har betalats efter att de lämnat in räkning.

Det inledande rivningsarbetet har gjorts av ”dagswerkskarlar af staden”, det vill säga en annan kategori än timmerkarlarna. Motsvarande nedmonteringsarbete 1725 av det gamla bostadshuset gjordes av domprostens eget ”folk och legda dagakarlar”. Transporter och materialanskaffning verkar ha genomförts som dagsverksskyldigheter från lands- och stadsförsamlingarna. Detta arbete var fördelat på socknarnas olika rotar. När det södra huset skulle byggas har varje rote fått skaffa fram två stockar vardera, medan ”skogsboroten i det stellet framföra spiror eller sparrar till tak och resning” och därefter ombesörja transport av lera, sand och torv.

Domprosten själv var djupt involverad i byggnationen. Tomtstenarna, det vill säga sätesbyggnadens grund, lades ut ”efter min ritning”. Det är oklart vad detta syftar på, ifall det rör sig om en fysisk ritning eller om det ska förstås som instruktioner i samband med utläggningen av grundstenarna. Men det skulle kunna

tolkas som att det är domprosten som bestämmer hur huset ska se ut. Det ser därmed ut som en tanke att Rhyzelius då väljer en planlösning som väl överensstämmer med det som 1727 skulle komma att bli en föreskriven standardplan för prästgårdar. Samma planlösning har även det stora huset på Storgatan 58 (idag bevarat och känt som von Lingens gård), vilken Rhyzelius lät uppföra för privat räknign 1726–1727 och som senare såldes vidare.

Rhyzelius var även aktiv i själva byggnadsprocessen. I samband med arbetet med ombyggnationen av det gamla bryggghuset skriver han att ”när med upptimringen var kommet till andra våningen, merkte iag, at bryggehusets wäggar öfwer muren voro mycket förrutnade och taket ännu wärre, hwilket stod då på twärt emot den nya byggningens tak, nembl. Norr till söder; fördenskull föll mig i sinnet att draga bryggehusets tak under ett med nya byggningens tak...”. Domprosten säger sig således själv ha konstaterat att det gamla huset var uppruttet och att det var han som kom på idén att ändra i byggplanerna och bygga ihop de båda husen.

En viktig fråga är förstås kostnadsfördelningen, vem som skulle betala för material och byggnadsarbete. Eftersom det rör sig om stadens prästgård delades kostnaden av landsförsamlingen S:t Lars och stadsförsamlingen S:t Per (domkyrkan). Kostnaden för den östra huvudbyggnaden delades mellan församlingarna, där landsförsamlingen skaffade fram de 270 timmerstockarna och stod för kostnaden för timmerkarlarna arbete, dvs husets timmerstomme. Stadsförsamlingen bekostade fyllning, murning, tak, golv, fönster, dörrar, köksinredning, rödfärgning, det vill säga själva husets inredning.

Figur 9. Rhyzeliusgården i Linköping, köket i bottenvåningen med ännu bevarad spis och ugn. Foto författaren.

Bristande medel har gjort det svårt att få fram betalning och inspektör Schonberg och Rhyzelius har fått ligga ute med ”ansenliga förskott af penningar, som mig ännu icke betalade äro”. Rhyzelius berättelse om byggnationen av domprostgården kan läsas som en noggrann redogörelse för hans utlägg och vad han själv har bekostat. Domprosten har även stått för traditionell förplägnad i form av ”bröd, öl och brennewin” för ”de månghundrade personer, som ifrå staden och landsförsamlingen gjorde dagswerken”. Timmerkarlarna fick också frukost,

aftonvard och så mycket spisöl, som de ”behöfde och hafwa wille”. Det vi ser här är en gammal tradition att byggherren består arbetarna med mat och förplägnad under arbetet och som utgör en naturlig del av lönen vid bygget, en rest av ett kollektivistiskt arbetssätt som ofta har beskrivits gälla för folklig bygghusskap, främst på landsbygden.²¹

Utöver detta har domprosten också bekostat olika arbetsmoment, såsom bygget av den lilla källaren i bostadshuset, de två fasta väggskåpen, liksom husens dyrbara målningsarbeten, gårdsbrunnen och de två kakelugnarna. När sedan det södra huset skulle byggas verkar Rhyzelius ha stått för hela kostnaden.

Gården kom att förbli domprostgård fram till början av 1800-talet då den såldes till privatpersoner och domprosten istället fick en bostad vid Stora torget. Husen ansågs då mycket förfallna efter 80 år, men de sattes i stand och husen fick stå kvar. Gården slutade dock vara lantgård och år 1859 drogs Kungsgatan tvärs över tomt. Dokumentation av husen på 1920-talet visade på senare förändringar i form av nya väggar och avdelning i mindre rum, såsom i köket i bottenvåningen och salen i övervåningen. Husen renoverades i början av 1970-talet, takmålingarna togs fram i det östra huset och en förmodad äldre planlösning återställdes.²²

Biskopsgården

Biskopsgården i Linköping är belägen vid Ågatan direkt norr om domkyrkan. Gården har medeltida anor men blev biskopsgård först vid slutet av 1500-talet. Under medeltiden låg här Bredgården som nämns redan 1351. Namnet passar väl in på gården som är ovanligt stor och under senare år har haft både mangård och ladugård längs med gatan. 1370 ägdes och donerades gården av drotsen Bo Jonsson Grip och hans mor Ingeborg Bosdotter för inrättandet av den fjärde prelaten, kantorstjänsten vid domkyrkan. Den blev alltså residensgård för en av domkapitlets förnämsta prästtjänster. Den ännu bevarade stora stenhusboden samt en källare är bevarade från medeltiden.²³

Den medeltida biskopsgården låg alltså sedan 1100-talet väster om domkyrkan och som i olika omgångar byggts ut till en befäst borg. Efter reformationen har gården dragits in till kronan och under 1500- och tidigt 1600-tal byggdes den om till nuvarande Linköpings slott.

Andreas Rhyzelius skrev mot slutet av sin levnad en skrift om Linköpings biskopsgård, *Beretelse om Bispe-gården uti Linköping*.²⁴ Han menar att biskop Erik Falk (1558–1569) var den förste som tilldelades gården norr om domkyrkan och byggde upp ett ”hederligt” biskopshus. Rhyzelius beskriver gården som platsen för det medeltida franciskanklostret och refererar till ”de skröpliga

²¹ Finn Werne, *Böndernas bygge: Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige* (Båstad 2017 [1993]) s. 84f.

²² Arvid Kugelberg (1972–75) s. 52–55; Lindahl & Noreen (1974).

²³ Göran Tagesson (2002) s. 295, 371ff, och där anförda källor och litteratur.

²⁴ Rhyzelius (1945 [1756]) s. 32.

gråstensmurarna” där klostret ansågs ha stått. Hans uppgift skulle komma att gälla till år 1999 då nyare forskningen visade att konventet istället kunde lokaliseras till de södra delarna av det medeltida Linköping.²⁵

Erik Falks biskopsgård brann enligt Rhyzelius ner till grunden och kom där efter att stå öde i 25 år, en period då biskoparna bodde på sina olika privatgårdar. Petrus Benedicti Oelandus (biskop 1589–1606) var den förste som återuppbyggde biskopsgården genom att en del av ”de gamla gråstensmurarna upprättades, rappade och med skiljemurar avdelade till nödvändiga husrum, samt ett bostadshus av trä, samt träd-, kål- humle- och kryddegårdar”.²⁶ Gården har tidigare sträckt sig mycket längre mot norr in i dagens park och sannolikt är den ännu bevarade karpdammen rester av biskop Oelandus anlagda trädgård. Ett bostadshus kan sannolikt ha byggts ovan den medeltida källaren i gårdens mellersta del.²⁷ Rester av en eller flera påkostade kakelugnar med grön figurreliefdekor har hittats på gården som sannolikt härrör från denna byggnad.²⁸

Biskop Samuel Enander (1656–1670) lät uppföra en stor träbyggnad bestående av sätesstuga, med två sidokammare, två gästkammare, kök, skafferier och förstuga, samt ”ypöfwer windar med 2 Kamrar”. Dessutom tillbyggdes senare drängstuga och flera uthus. Genom en senare husesyn har denna nya huvudbyggnad kunnat lokaliseras som gårdens västra länga. Hans efterträdare Johannes Terserus (1672–1678) lät på egen bekostnad uppföra en ansenlig ”boksäl” invid Enanders hus, försedd med stora järngallrade fönster, sköna målningar och en liten studerkammare vid sidan.²⁹

Efter Enanders och Terserus byggnadsarbeten kom underhållet att bli eftersatt under en följd av år. Från 1680-talet, under Karl XI:s envælde, har kungen krävt att tillstånd inhämtades för alla utgifter från domkyrkans medel. Då kom en förordning om att biskoparna själva behövde stå för allt underhåll av sina biskopsgårdar utan hjälp av allmänna medel. Under biskop Haqvin Spegel (1693–1711) påtalades ett stort förfall, vilket ledde till renoveringsarbeten som biskopen själv fick bekosta. Under hans tid uppfördes ytterligare en ny byggnad som ersättning för den norra längan.

När Eric Benzelius (biskop 1731–1743) kom till Linköping var underhållet mycket eftersatt. En husesyn 1731 omtalar att den långa byggnaden västerut på gården, ”omfattande sätesstuga med säng- och barnkamrar, kök och skafferier, boksäl med studerkammare, med åtskilliga andra rum jämväl i övervåningen”

²⁵ Tagesson (2002) s. 320–323.

²⁶ Biskoparnas bostadsförhållanden från reformationen och fram till 1500-talets slut är delvis okända, liksom exakt när den medeltida residensgården uppläts som biskopsgård, se Tagesson (2002) s. 371–374, 376–378; Ann-Charlott Feldt, ”Spegelsbyggnaden – Biskop Spegels hus i Linköping”, i Johnny Hagberg (red.), *Haqvin Spegel – en antologi* (Skara 2014).

²⁷ Rhyzelius (1945 [1756]) s. 15f; Feldt (2014).

²⁸ Göran Tagesson, ”Biskopens kakelugn: ’Och i bispens karpdamm fanns det en jävla massa skräp.’” *Arkeologi i Östergötland* (2011) s. 8–9; Göran Tagesson & Annika Jeppsson, ”Kakel och kakelugnar i fyra tidigmoderna städer, 1600–1700” (HASP – Hus och sociala praktiker 1600–1850. Historiska institutionen, Uppsala universitet. Rapport 12, i manus).

²⁹ Rhyzelius (1945 [1756]) s. 20.

omöjlig kunde stå kvar eftersom den uppgavs vara inemot 100 år gammal. Den var ju dock byggd under Samuel Enanders tid och alltså bara 70 år gammal, men uppenbarligen redan i mycket dåligt skick. En brandsyn dömde också ut eldstäderna i bostadshuset.

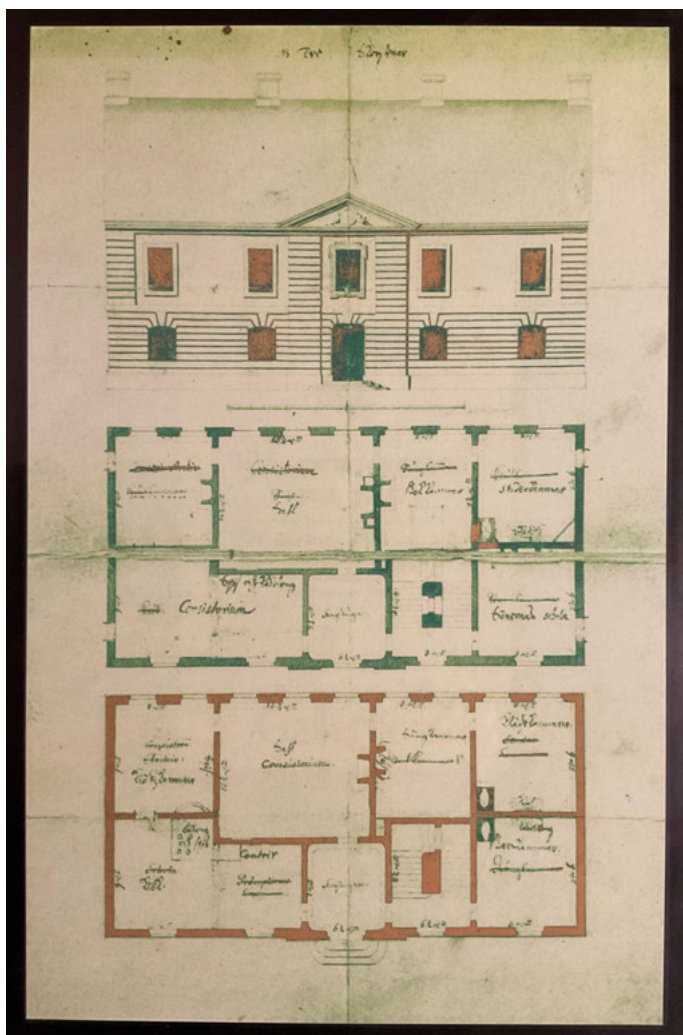
Figur 10. Biskopsgården i Linköping vid Ågatan. Foto Bild Linköping.

Den nya och ännu idag bevarade byggnaden uppfördes utmed gatan på den plats där ”den skröpliga gråstenslängan efter klostret stått”. Tillkomsten av denna nya tvåvåningsbyggnad har ingående utretts av Werner Pursche.³⁰ Både biskopen och landshövdingen engagerades i frågan och kontakt knöts med självaste överhovindendenten Carl Gustaf Tessin. Den ännu bevarade byggnadsritningen har gjorts av tidens ledande byggnadsarkitekt Carl Hårleman år 1734 (figur 11). Inför byggnationen tog man in kostnadsförslag från slottsmurmästaren och murmästaråldermannen Johan Christopher Körner d ä och slottsbyggmästaren Petter Gerdes i Stockholm. Det beräknade arbetet omfattade en totalkostnad om 17 617 daler kopparmynt (motsvarande 8 624 1/3 daler silvermynt).

Deras kostnadsberäkning var dock alldeles för hög för en liten stad som Linköping; man var medveten om att det rörde sig om Stockholmspriser. Biskopen och domkapitlet vände sig istället till lokala förmågor. De blev rekommenderade murmästare Gotfried Hegewald i Norrköping, men biskopen valde istället bröderna Petter och Samuel Berg från Norrköping. Kontrakt skrevs för en kostnad om 3 600 dr kmt som även omfattade murmästaren Hegewald som skulle samarbeta med bröderna Berg. Det förefaller som om det var Hegewald som i första hand kom att leda arbetet. Huset stod färdigt hösten 1734, men arbetet fortsatte 1735–36, till en total kostnad på över 10 000 dr smt.³¹

³⁰ Werner Pursche, ”Biskopshuset i Linköping: ett kostnadsförslag av slottsmurmästaren och äldermannen Johan Christopher Körner d ä.”, *Murmästaren. Årsskrift för Murarmästare Embetet i Stockholm* (1984); Riksarkivet i Vadstena, domkapitlets arkiv, Handlingar rörande biskopsgården och till biskopslönen hörande boställen FX:1; F X:2.

³¹ Pursche (1984).

Figur 11. Biskopsgården i Linköping, byggnadsritning av Carl Hårleman, daterad 1734. Ritningen förvaras i Riksarkivet i Vadstena, domkapitlets arkiv FX:1. Foto Linköpings stiftskansli.

När Andreas Rhyzelius 1743 blev utsedd till ny biskop kunde han således flytta in i en helt nybyggd biskopsgård. Huset representerade en annan typ av byggnad än den domprostgård han själv varit med om att bygga. Det här var ett hus byggt efter ritning, av en av samtidens stora och utbildade arkitekter. Huset var byggt i sten, något mycket ovanligt i Linköping vid denna tid. Bygget hade ursprungligen beräknats av byggnadsledare verksamma vid Stockholms slott. Den som kom att leda arbetet på plats var byggmästare från Norrköping med bakgrund som murmästare, medan domprostgårdens byggdes med domprosten och en lokal byggmästare som arbetsledare.

Det nya biskopshuset är betydligt större än domprostgårdens (24,4 x 12,0 m stor, respektive 19 x 6 m), som mer är att jämföra med en ordinär prästgård.

Exteriört har biskopshuset planerats med en för sin tid mycket modern, klassicerande fasad, med rusticeringar i bottenvåningen och hörnen och med mittrisalit. När väl Rhyzelius installerat sig som biskop i det nya biskopshuset har han direkt satt igång med fortsatta byggnadsarbeten. Först byggdes den östra längan, det gamla medeltida stenhuset om och förhöjdes med en större vindsvåning 1745–46. Det är oklart hur den medeltida byggnaden har sett ut och fungerat, sannolikt kan det röra sig om två stenhus som 1750 byggdes samman med en gemensam vindsvåning, med plats för matbod, mjölbod och vedbod. I längans södra del inreddes brygg- och brännehus, bredvid denna bagarstuga, mälthus med kölna och ugn. Samma år 1746 visade sig huvudbyggnadens tegeltak vara dåligt, ”det odugliga tegeltaket togs av och istället lades ett nytt spåntak”. Den här uppgiften är märklig och diskuteras vidare nedan.

1749 lät Rhyzelius renovera den norra längan, den så kallade Spegelbyggnaden från 1690-talet. Den omtalas som förfallen, utan renoveringar sedan den byggdes. Den blev nu ”omlagad med grund, golv, väggar, tak, dörrar, fönster och allt, en passande gästbyggnad, bestående av en sal, 4 kammare och förstuga, och vind”. Det rör sig således sannolikt om en sexdelad planlösning. 1750 blev den förfallna drängstugan (den västra längan) ombyggd med vardera två rum på de två våningarna, med nya fönster, dörrar, spisar, golv och tak samt trappa och bislag. Byggnaden ersatte Enanders gamla träbyggnad från 1660-talet och kom att omfatta dräng-, mjölk- och vävstugor. Slutligen omtalar Rhyzelius att biskopens ladugård har byggts och underhållits av sockenborna i Kaga och Kärna och omfattade sädeslada med loge och två golv, stall med dubbla spiltor och höskulle ovanpå, fä- och kalvhus, fårhus, foderlada med redskapsskjul.

Andreas Rhyzelius som byggherre

Andreas Rhyzelius utgör något av en röd tråd i den här artikeln, dels genom sin långa verksamhet i Linköping, först som domprost 1720–1743 och därefter som biskop 1743–1761, dels genom sina utförliga anteckningar. Hans engagemang som byggherre på båda gårdarna kan förstås vara grundat i ett personligt intresse. Han var född 1677 som prästson i Ods prästgård i Västergötland. Efter skolgången i Skara och studier i Uppsala gjorde han karriär som kunglig hovpredikant och Karl XII:s biktfader, innan han utsågs till domprost i Linköping. Han gifte sig 1721 med den unga Catharina Ihre, född år 1700 som dotter till domprosten Thomas Ihre, dvs Rhyzelius föregångare, och hans hustru Brita Steuchia. Catharina hade således varit bosatt i den gamla domprostgården ett antal år före giftermålet med faderns efterträdare.³²

³² Andreas Olavi Rhyzelius, *Biskop A. O. Rhyzelii anteckningar om sitt lefverne* (Uppsala 1901), originalet i Linköpings stiftsbibliotek B109; Oloph Bexell, ”Andreas Olavi Rhyzelius.” *Svenskt biografiskt lexikon*.

Figur 12. Biskop Andreas Olavi Rhyzelius. Källa Public domain.

Andreas Rhyzelius sammanlagda byggnadsprojekt ger ett delvis annat perspektiv på hans insatser på domprost- och biskopsgårdarna i Linköping. En sammanställning av byggnadsprojekt baserat på hans egen självbiografi visar på ett jämnt flöde av arbetsföretag. Efter domprostgårdens uppbyggnad 1723–1725 har Rhyzelius förvärvat en tomt på Storgatan 58 där han lät uppföra den ovan omtalade byggnaden (idag känt som von Lingens gård, flyttat till Friluftsmuseet Gamla Linköping). Rhyzelius uppger kort i sin självbiografi att huset uppfördes 1726 och dendrokronologiska undersökningar har nyligen visat att timret till huset avverkades vintern 1725/1726. Det består av ett större timrat bostadshus med en utvidgad salsplan, alltså med en likartad planlösning och utformning som domprostgårdens huvudbyggnad. Huset var placerat med långsidan mot gatan och här fanns även en köksbyggnad som sannolikt är från samma tid. Det finns inga uppgifter om Rhyzelius tänkte sig detta hus som en privat bostad vid sidan av domprostgården. Gården såldes vidare redan omkring 1730 och köptes då av landskamreraren Anders Iggeström.³³ Möjligen har Rhyzelius byggt huset på ren spekulation.

Under åren 1736–1737 var Rhyzelius engagerad i renoveringsarbeten på domprostgården, bland annat renovering av stenhusboden och den norra längan. Under de här åren började Rhyzelius också att köpa jord och gårdar, främst i Linköpings närområde, men också mer avsides belägna.³⁴ De i det närmaste årliga inköpen av gårdar och jord skedde under en koncentrerad period 1729–1740, under hans tid som domprost, i huvudsak efter engagemangen på domprostgården och bygget på Storgatan. I flera fall anger han köpesumman, som spänner mellan 4 500 dlr smt för frälsehemmanen i Kinda härad, till hemmanen i slättbygden utanför Linköping 6 000–9 000 dlr smt och till Vårdsbergs säteri som kostade hela 16 000 dlr kmt.

³³ Rhyzelius (1901) s. 112; Tagesson et al. Rapport 5 (2024).

³⁴ Uppgifterna hämtade ur Rhyzelius (1901).

När Rhyzelius flyttade till biskopsgården 1743 upphörde dessa fastighetsförvärv. Under åren 1745–1750 var han istället engagerad i den fortsatta ombyggnationen av biskopsgårdens övriga byggnader. Under åren som biskop inträdde även en ny period i Rhyzelius engagemang som befrämjare av kyrkobyggnadsprojekt. Redan under sin tid som domprost var han involverad i ombyggnationen och moderniseringen av sin egen kyrka, S:t Larskyrkan i Linköping, senare var han engagerad i olika kyrkobyggnadsprojekt i stiftet.³⁵

En uppfattning om Rhyzelius ekonomiska tillgångar får vi genom den arvsdelning han lät genomföra 1754, då jordinnehavet delades upp på de fem barnen. Han anger gårdarnas årliga avkastning till 550 daler silvermynt för respektive arvinge, vilket skulle motsvara totalt ca 2 750 daler silvermynt. I huset fanns vid detta tillfälle även kontanta medel om 5 515 daler kopparmynt. Möjligen visar uppgiften om gårdarnas årliga avkastning att förvärven av gårdar och jord var en investering som gav stadig, årlig inkomst, och därmed möjligen ett motiv för fastighetsförvärven och en förklaring till hans möjligheter att bekosta stora investeringar på domprost- och biskopsgårdarna. En mer djuplodande analys av Rhyzelius löneinkomster och privatekonomi ligger dessvärre utanför ramarna för detta arbete.

Stadsgårdar och byggnader

Båda de studerade gårdarna har sannolikt haft fungerande jordbruk från medeltiden och långt fram i tidigmodern tid. Båda har en struktur med tydlig uppdelning i en man- och en fägård, utlagda utmed Tornbygatan respektive Ågatan. I domprostgården fanns en byggnad i norr som avgränsning, på samma sätt kan biskopsgårdens östra länga ha fungerat som gräns mellan mangård och fägård. Biskopsgårdens olika delar har legat utmed huvudgatan Ågatan, ett fenomen som kan ligga till grund för att den under medeltiden också kallades Bredgården. I beskrivningarna framgår det tydligt att vi här har att göra med gårdar som är avdelade i en mangård och fägård, markerade av en byggnad med portlider. Detta har stora likheter med en gårdstyp som enligt Sigurd Erixon benämns central-svensk gårdstyp.³⁶ Båda gårdarna var belägna i stadens norra del i direktkontakt med odlingsjorden på stadens jordar. Norr om biskopsgården fanns Biskopsåkern och här bedrevs jordbruk fram till 1887. Domprostgården fungerade som lantgård fram till 1800-talets början.³⁷

Mangården har i de båda gårdarna haft en ålderdomlig, inåtvänd struktur innan förändringarna på 1700-talet genomfördes, med bostadshuset i indraget läge

³⁵ Annika Johansson, *Biskoparnas strategier i relation till församlingar inom Linköpings stift 1731–1761*. Linköpings universitet, masteruppsats i Kristendomens historia (2024).

³⁶ Sigurd Erixon, *Svensk byggnadskultur: Studier och skildringar bebyggelse i den svenska byggnadskulturens historia* (Stockholm 1947) s. 685

³⁷ Eskil Ridderstad, *Linköpings klosterområde: Bebyggelse invid Ågatan under och efter medeltiden* (Linköping 1958) s. 27; Kugelberg (1972–1975) s. 65–71.

på gården och ekonomibyggnader ut mot gatan.³⁸ I domprostgården syns detta fortfarande tydligt, där det bevarade stenhuset vänder entrén inåt gården, medan husets baksida med avtråde är orienterat ut mot gatan, en plats där det tidigare fanns stall, hemlighus, höns- och kalkonhus och svinstuga. När domprostgårdens nya bostadshus byggdes på 1720-talet kom den att återigen få ett liknande ålderdomligt indraget läge (figur 12).

Den äldsta huvudbyggnaden i den nyinrättade biskopsgården var sannolikt belägen i ett liknande indraget läge på gården, ovan den medeltida källaren. Mot gatan fanns före 1730-talet äldre murar, som tolkades som gamla klosterbyggnader, men som istället bör ha varit stenhus i den medeltida residensgården. Förekomsten av stenhus med långsidan mot gatan är ovanliga från äldre tid. Biskop Enanders nya stora byggnad från 1660-talet har lagts i nord-sydlig riktning, möjligen med gaveln mot gatan. Det nya biskopshuset från 1730-talet har däremot fått ett för sin tid modernt läge med långsidan ut mot gatan.

Figur 13. Domprostgården i fågelperspektiv. Foto Östergötlands museums arkiv.

I beskrivningar av de båda gårdarna kan vi få en uppfattning om hur en äldre tids bostadshus för domprostar och biskopar kan ha sett ut. Ytterst få träbyggnader finns bevarade från den tiden. Den gamla domprostgården hade en mangårdsbyggnad som 1695 beskrevs som ”en stor stuga med tvenne framkammare och ett kök samt förstuga”. Hur biskopsgårdens äldsta byggnader sett ut vet vi dessvärre inte, men Samuel Enanders trähus från 1660-talet beskrevs vid en husesyn 1731 som en ”sätessstuga med säng- och barnkamrar, kök och skafferier, boksal med studerkammare, med åtskilliga andra rum jämväl i övervåningen”.³⁹

³⁸ För ytterligare diskussion kring inåtvänd och utåtvänd tomtstruktur, se Lindström & Tagesson (2025).

³⁹ Rhyzelius (1945 [1756]) s. 20.

Senare beskrev Rhyzelius den som en ”stor träbyggnad, bestående av sätesstuga, med 2 sido-kamrar, två gästkammare, kök, skafferier och förstuga, samt uppöver vidare med 2 kamrar”.

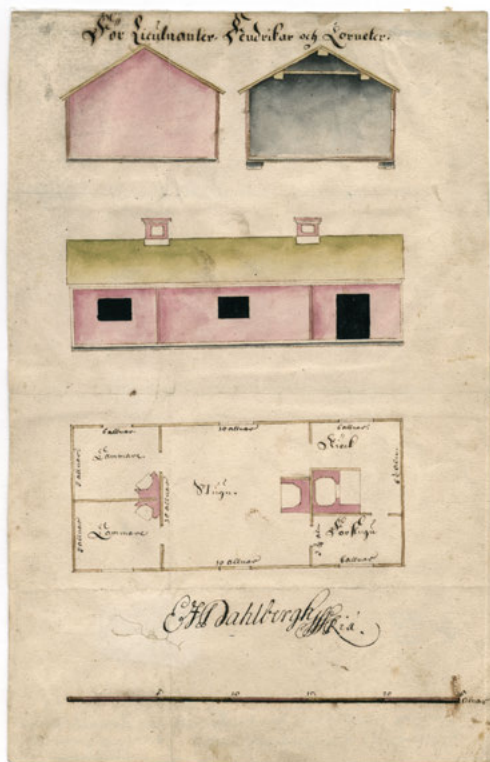
De här byggnaderna stämmer väl med den byggnadstyp som i äldre litteratur brukar kallas *framkammarsstugor*, det vill säga ett hus med enkelstugeplan med ytterligare två mindre kammare på gaveln. Dessa planlösningar har varit vanliga just på prästgårdar, både i städer och på landet fram till och med 1600-talet, men finns även i Erik Dahlbergs mönsterritningar för officersboställen från 1687 (figur 14). Planlösningen omfattar separata kök, stugan fungerar som ett allmänt bostadsrum, medan de tillfogade kamrarna kan erbjuda möjlighet till enskilda sov- och gästrum eller studerkammare (figur 15:8). Ingången till förstugan är dock asymmetriskt placerad i ena änden, vilket ger ett ålderdomligt intryck.⁴⁰ Enanders trähus var påfallande stort, byggt i två våningar och kan möjligen ha omfattat fler än två kammare. Huset kom ju också att byggas till ytterligare på 1680-talet med boksäl och studerkammare. Detta additiva byggnadssätt, där del fogas till del, kan sägas vara typiskt för en äldre tids byggnadskultur.

De nya husen på domprostgården på 1720-talet och biskopsgården på 1730-talet representerar däremot moderna och nya planlösningar. Båda gårdarna fick två våningar. Domprostgården har en salsplan, med centralt mittparti, förstuga och stor sal samt två rum på vardera sidan. Planlösningen ansluter till en modell som blev vanlig för de större stadsgårdarna i Linköping, framför allt vid återuppbyggnaden efter branden år 1700 (figur 15:12). Det hittills äldsta kända exemplet är Skolmästaregården, daterat med dendrokronologi till 1697. Planen skulle senare bli standardplan för prästgårdar från 1727 och översteboställen 1730.⁴¹

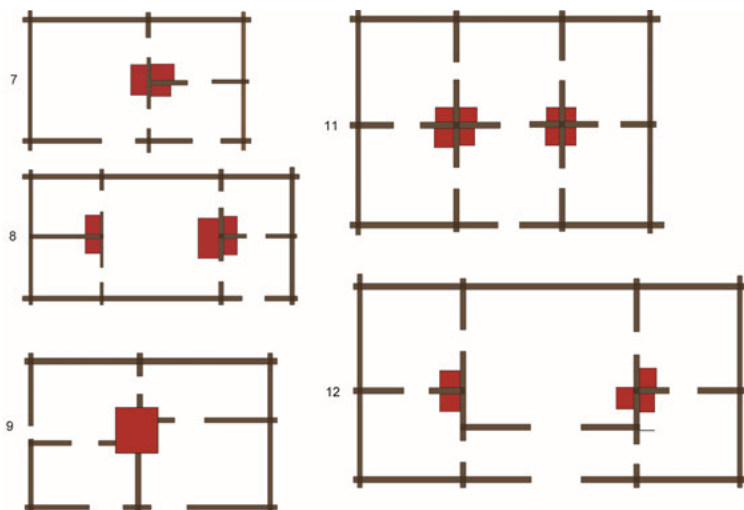
Andreas Rhyzelius ovan nämnda privatbyggda bostadshus har stora likheter med domprostgården, men är i västra delen utvidgad med ytterligare två rum. Husets ingång är belägen på gården, medan planlösningens stora sal, omgiven av förmak respektive sovrum, bildar en fil av rum ut mot gatan. De stora fönstren mot gatan kan lysas upp med ljus och exponera ett rikt socialt liv, samtidigt som den rumsliga strukturen är komplex med stort djup och ett avskilt läge, genom att ingången är förlagd till gården.

⁴⁰ Erixon (1947) s. 484; Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena: Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000* (Västervik 2000) s. 486–488; Lindström & Tagesson (2025).

⁴¹ Manne Hofrén, ”Indelningsverkets boställen”, *Svenska kulturbilder. Tredje bandet. Del V och VI*, Sigurd Erixon & Sigurd Wallin (red.), (Stockholm 1930) s. 131–160; Erixon (1947) s. 506–512; Ola Ehn, ”Prästgårdar i Uppland”, *Uppland 1980* (Uppsala 1980).

Figur 14. Framkammarsstuga enligt Erik Dahlbergs mönsterritning 1687. Krigsarkivet (0043/008:Ö/J10/001).

Figur 15. Principritningar för större byggnader från tidigmodern tid. 8- framkammarsstuga, 9- fyrdelad plan, 11- sexdelad plan, 12- salsplan. Plan författaren och Franciska Sieurin-Lindqvist.

Det nya biskopshuset har en liknande planlösning, men med större dimensioner, med central förstuga och stor sal och med ytterligare två rum på ena och fyra rum på andra sidan. Huset är vänt ut mot gatan i likhet med många andra salsplanshus i Linköping. Werner Pursche har noterat att rummens funktion, så som de framgår av byggnadsritningen, har ändrats vid flera tillfällen. Det ger ett intressant exempel på en funktionell flexibilitet i rumsgestaltningen. I ett första skede avsåg man att exponera konsistoriets sal och arkiv i bottenvåningen ut mot gatan och köket mot gården, medan biskopens sal och privata rum placerats i övervåningen. I ett senare skede har en ändring genomförts så att biskopens privata rum placerats i bottenvåningen mot gatan, medan sal, bokkammare och studerkammare placerats i övervåningen mot gatan. Placeringen av konsistoriets sammanträdessal har ändrats flera gånger och slutligen hamnat i övervåningen mot gården.

Werner Pursche framhåller i sin artikel att biskop Benzelius direkt har medverkat till dessa ändringar, genom att bok- och studerkammaren placerats mot gatan i övervåningen medan säng- och klädkammare placerats i bottenvåningen. Funktionella rum såsom kök och förstuga har oftast varit placerade in mot gården medan både de mer officiella och de privata rummen har placerats mot gatan. Det har säkert betydelse att fasaden mot gatan är vänd mot söder, mot ljus och värme. Samtidigt är det anmärkningsvärt att konsistoriets mer offentliga utrymmen flyttats från botten- till övervåningen redan på ett tidigt stadium, medan de privata rummen flyttats från över- till bottenvåningen. Detta understryker planlösningens flexibilitet, att offentliga och privata funktioner i den kombinerade tjänstebostaden kunde ändra läge utifrån biskopens personliga preferenser. Om denna flexibilitet sedan har fortsatt med kommande biskopar är en angelägen framtida forskningsuppgift.

Biskopsgårdens planlösning enligt Hårlemans ritning ger ett för sin tid modernt intryck, särskilt med tanke på salens asymmetriska placering. I äldre herrgårdsplaner har salen vanligtvis haft en placering i mitten av byggnaden, med övriga rum symmetriskt placerade på ömse sidor. Åren före Linköpingsritningen har Carl Hårleman, vid sidan av sitt huvudsakliga engagemang som ledande arkitekt vid återuppbyggnaden av Stockholms slott, 1730 ritat ombyggnationen av Thureholms slott, utanför Trosa. Här har salen förskjutits för att ge ökat utrymme för fruns rumssvit. Byggnadsforskaren Johan Cederlund betecknar denna friare rumsliga planlösning som djärv och revolutionerande för sin tid. Några år senare 1732 reste Hårleman för andra gången på studieresa till Paris, där han kom att starkt påverkas av nya stilströmningar, framför allt inredningsarbeten i rokokostil. Vid hemkomsten har Hårleman starkt påverkat arkitektur och inredningskonst i Sverige, där det nya Svartsjö slott från 1735 räknas som ett avgörande genombrott. I detta sammanhang är det intressant att notera att ritningen till Linköpings biskopsgård från 1734 är en av de allra första ritningarna i den nya stilen med en friare planlösning som genomförs efter hans andra Parisresa.⁴²

⁴² Johan Cederlund, *Thureholm under frihetstiden: återuppbyggnad och nyinredning* (Lund 1994).

Att bygga hus på 1700-talet

Frågan om vem som bygger och vem som betalar byggandet har beskrivits närmare ovan. Rhyzelius betonar genomgående sin egen insats. Domprostgården byggdes ”efter min grundritning”, med handelsmannen Petter Schonberg som inspektor och stadsklockaren Anders Olsson som byggmästare. Uppenbarligen har betrodda personer i staden kunnat fungera både som inspektor och som byggmästare, utan någon formell kvalifikation. Det är dock osäkert om Rhyzelius verkligen upprättat en fysisk ritning. Likheten mellan domprostgården och Rhyzelius egen byggnad på Storgatan 58, liksom de många samtida byggnadsprojekten av stora bostadshus med likartad planlösning i Linköping och på prästgårdarna på landet, antyder att det här rör sig om en standardplan, som inte krävde en fysisk ritning. Även om salsplanen går igen i många samtida byggnader visar en granskning av skillnaderna mellan domprostgården och Storgatan 58 att planerna inte är helt symmetriska – domprostgårdens södra del är till exempel något längre än den norra – och att byggherren kan välja att addera en extra modul med rum i ena änden, såsom i Storgatan 58.

För biskopsgårdens del har uppdraget gått till en av samtidens främsta svenska arkitekter och här finns däremot en fysisk ritning som underlag för såväl byggnation som planering av rummens funktion. Vi får uppfattningen att det här rör sig om större ambitioner med den nya biskopsgården, en strävan efter en arkitektonisk skapelse i sten. Arkitektritningen ger också en framställning av fasaden, med rusticeringar, mittrisalit och strikt symmetriska fasader.

Uppdraget att genomföra byggnadsarbetet skiljer sig också en hel del. Vi har sett att domprosten varit engagerad i byggnationen av domprostgården, både genom att ombesörja byggnadsfolkets förplägnad, men också genom att initiera och genomdriva olika ändringar efter hand. Möjligen kan vi här ana olika personliga engagemang; Rhyzelius verkar vara djupt intresserad av byggnadsfrågor, på ett annat sätt än Eric Benzelius, alternativt beror detta på att den förre efterlämnat detaljerade anteckningar för att påvisa sin egen roll och ekonomiska engagemang i byggnationen. För ledning och kontroll av bygget av biskopsgården fanns också domkyrkosysslomannen Pehr Widbom, som följde bygget och rapporterade till biskopen.

I de båda byggprocesserna ser vi också skillnader i professionalitet mellan olika byggmästare och hantverkare. För det ursprungliga kostnadsförslaget på biskopsgården engagerades samtidens främsta byggmästare och murmästare från slottsbygget i Stockholm. För att minska kostnaderna har sedan domkapitlet och biskopen efterfrågat byggmästare från grannstaden Norrköping, först murmästare Gotfried Hegewald, senare bröderna Petter och Samuel Berg. För domprostgården finns inga uppgifter om dylika överväganden, vi får snarare uppfattningen att lokala timmerkarlar anlätades, liksom dagsverkskarlar för enklare sysslor. För domprostgården gäller även att sockenbor engagerades för dagsverken med transporter och materialanskaffning. Vi har inga uppgifter om att biskopshuset byggdes med den typen av kollektiva arbetsföretag.

Frågan om vem som står för kostnaderna verkar vara en utmaning i båda fallen. För domprostgården har det funnits en uppdelning mellan stadsförsamlingen och landsförsamlingen, genom en vertikal tudelning av huvudbyggnaden. Den södra byggnaden, liksom en rad andra ekonomibyggnader på gården, har Rhyzelius stått för själv. För biskopsgården gäller att biskopen visserligen var djupt involverad som byggherre, men att arbetet framför allt sköttes av mer professionella byggmästare.

Genom Rhyzelius beskrivning av de båda gårdarnas historia får vi en sannolikt tendentiös men samtidigt unik skildring av olika perioder av byggnation, underhåll och förfall. Ytterligare en fråga berör husens livslängd och behovet av renovering och underhåll. Framför allt går det att få en översiktlig bild av biskopsgårdens olika byggnadsperioder. Utifrån Rhyzelius berättelse kan vi göra följande grova indelning.

Biskopsgården byggdes upp på 1590-talet, men genomgick stora underhålls- arbeten och nybyggnation redan på 1630–40-talen, det vill säga efter endast 40–50 år. Vad dessa arbeten omfattade och om det är fråga om helt nya byggnader vet vi dessvärre inte. Biskop Enanders nya västra bostadshus byggdes på 1660-talet och byggdes till med boksal och studerkammare på 1670-talet, återigen en ny byggnadsperiod endast 30 år efter föregående period.

Från biskop Magnus Pontin (1682–1692) började en förfallsperiod då den enväldige Karl XI motsatte sig att offentliga medel betalades ut till underhåll för rikets biskopsgårdar. När Haqvin Spegel (1693–1711) blev biskop framställdes byggnaderna som helt fördärvade och omöjliga att bo i, dvs endast 35 år efter Enanders nybyggda trähus. Även under efterträdarna Jacob Lang (1711–1716) och Thorsten Rudeen (1716–1729) har förfallet tilltagit. Vid en husesyn 1717 ansågs samtliga byggnader lastgamla, förutom Spegelsbyggnaden. Denna var då 23 år gammal, medan Enanders träbyggnad var ca 55 år. När sedan Spegels norra långa byggdes om 1749 ansågs den svårt förfallen, den hade då stått i 55 år.

Genom Rhyzelius beskrivning får vi en bild av ett kontinuerligt eftersatt renoveringsbehov och en situation där 30–40 år gamla byggnader ansågs fördärvade och i behov av att ersättas med nya hus. Rhyzelius text kan givetvis vara tendentiös och bygga på otillförlitliga källor. Samtidigt får vi detaljerade uppgifter om problem med husens kvalitet. Den nya domprostgårdens huvudbyggnad behövde en omfattande reparation 1737, endast 13 år efter att den uppförts. Rhyzelius beskriver att han låtit en byggmästare räta upp väggen och att stockar men även delar av inredningen behövde göras om. Här anar vi rötskador som kan bero på en felaktig eller otillräcklig grundläggning.

I biskopsgården befanns vid husesynen 1746 att ”Tegel-taket på det nymurade Biskopshuset icke allenast hade reda monga dropp, som syntes göra skada på Resningen, sampt på Panelningen och trotsningen i den öfre våningen; utan ock, at Teglet på thet Taket war så falskt och swagt, at thet icke kunde hålla vte et dygns-rägn, uthan at wattnet drog sig örwer alt igenom”. Tegeltaket togs ner och ersattes istället med ett nytt spåntak.

Hus har uppenbarligen i äldre tider kunnat vara mycket kortlivade. Detta stämmer väl med beräkningar som kunnat göras inom projektet *Hus och social praktik 1600–1850*. En beräknad genomsnittsalder för ett antal arkeologiskt dokumenterade hus i Kalmar från 1600-talet pekar på att hus betraktats som gamla och odugliga efter 70–90 år. Samtidigt har vi idag fortfarande ett tämligen stort antal timmerbyggnader från åtminstone 1700-talet. Av de byggnader som ingående analyserats inom projekt HASP har vi svårt att påvisa direkta slarv eller felaktiga konstruktioner. Det kan å andra sidan ha sin naturliga förklaring i att de hus som bevarats är just de hus som inte byggts på felaktigt sätt.

Sammanfattning

Domprostgården och biskopsgården i Linköping var två av tidens viktigaste byggnadsföretag i den lilla stiftsstad. I äldre framställningar har det påtalats att Linköping saknade mer omfattande och framträdande byggnadsföretag, särskilt i relationen till den snabbt växande grannstaden Norrköping. Men den bilden är missvisande. Istället har Linköping kraftigt omvandlats under tiden efter stadsbranden 1700, men med andra förtecken och andra premisser än grannstaden. I Linköping kan vi konstatera en snabbt förändrad byggnadskultur, där de större husen har stora likheter med förändringen av kyrkans tjänstebostäder. Samtidigt har sättet att bygga och äga hus, och sättet att bo tillsammans med ökad andel hyreslägenheter och olika hushåll i samma byggnader, förändrat bostadskulturen i grunden.

Den nya domprostgården från 1720-talet och den nya biskopsgården från 1730-talet är två exponenter för denna nya förändrade byggnadskultur. På båda gårdarna har äldre och enklare bostadsbyggnader ersatts med mer moderna elitbyggnader med mer symmetrisk planlösning. Domprostgården uppvisar en mer traditionell byggnadsteknik och byggnadsorganisation, med huvudbyggnader i traditionell knuttrimringsteknik, med en ålderdomlig tomtstruktur och byggt enligt gamla mönster. Biskopsgården har däremot byggts på ett mer professionellt sätt, ett stenhus utifrån en byggnadsritning av en av samtidens mest framträdande arkitekter och en planlösning som visat sig vara revolutionerande i sin fria och mer flexibla rumsbildning.

